

Representatie en democratie *

H. M. Jolles**

1. Veel van de aktuele diskussie over politieke systemen is gecentreerd rond de tegenstelling tussen direkte democratie en democratie door vertegenwoordiging. Alles wat wordt aangeduid met de term demokratisering, heeft betrekking op een gewenste dan wel geëffektueerde beweging van de tweede naar de eerste vorm. Deelneming van alle burgers, van alle betrokkenen, van „de mensen zelf”, in de besluitvorming is zowel de meest gebruikte formulering van dit ideaal als ook reeds de motivering van het streven in deze richting.

De eenvoud en de elementaire kracht van deze gedachte verhullen echter een allermint eenvoudige problematiek. Zij blijkt bij nader inzien „a fallacy of misplaced concreteness”. Allereerst dient te worden gewezen op een belangrijke historische paradox. Wie direkte betrokkenheid en participatie van allen aan de besluitvorming over gemeenschappelijke zaken wil realiseren, zal dit eerder tot stand brengen binnen kleine sociale eenheden dan binnen grote. Dat is voor de hand liggend, omdat dan zowel de fysieke mogelijkheden voor het meedoen eerder vervuld zullen zijn als de kans gegeven is dat elk van de betrokkenen iets van zichzelf in het genomen besluit terugvindt. Uit deze theoretische plausibele onderstelling valt evenwel allermint verklaarbaar te maken, dat de historische ontwikkeling van

*Deze bijdrage werd geschreven ten behoeve van de voorjaarsconferentie 1972 van de Nederlandse Sociologische en Antropologische Vereniging; ze wordt hier ongewijzigd afgedrukt. Het stuk vormt een voorstudie voor een zelfstandige publikatie over inspraak in een democratische samenleving, die later zal verschijnen.

**Geboren 3 januari 1928 te Arnhem. Studeerde sociologie aan de Universiteit van Amsterdam, doctoraal-examen 1953. Promoveerde in 1957 op een proefschrift getiteld: „Der Geburtenrückgang in Wien”. Sinds 1964 werkzaam als hoogleraar sociologie aan de Universiteit van Amsterdam.

de moderne democratie veeleer omgekeerd is verlopen: als het proces van het binnendringen van steeds grotere groepen der bevolking in een telkens afzonderlijk gesteld, ruimtelijk en institutioneel afgezonderd en daarmee tevens in zekere zin „besloten” besluitvormingsproces, waarbij met de groei van het aantal mondigen de kans op directe toegang voortdurend kleiner en de ingewikkeldheid der problemen waarover beslist moet worden voortdurend groter is geworden.

In het verlengde hiervan liggen een aantal verdere moeilijkheden. Er is gesproken over ingewikkeldheid van problemen. Dat betekent in de eerste plaats ondoorzichtigheid voor de directe betrokkenen. Woningnood, milieubederf, geldontwaarding, zijn zaken waar men zowel onmiddellijk mee wordt gekonfronteerd doch waarover de besluitvorming door een berg van technische, politieke en andere factoren aan het oog wordt onttrokken. Tal van beleidsbeslissingen kunnen slechts zonder al te grote ongelukken worden getroffen wanneer zij een lange weg van specialistische analyse hebben doorlopen waarin zo goed als geen burger kan binnendringen. De wetgeving inzake behandeling van geneesmiddelen of die betreffende fluoridering van drinkwater zijn voorbeelden. Ingewikkeldheid van beleidsprocessen betekent voorts dat elk der hieraan direkt deelnemende politici slechts een gedeelte daarvan enigermate kan overzien en volgen. Dit zal a fortiori gelden voor de vele zoveel minder getrainde en professioneel gerichte burgers. Dat geldt daarbij niet alleen voor afzonderlijke beslissingen, doch vooral ook de samenhang van tal van beslissingen over een wijder gebied van bestuurlijk handelen en over een langer tijdsverloop; dus over het beleid als zodanig. De roep om directe democratie betekent in wezen ook de afwijzing van vertegenwoordiging. Ongetwijfeld zit hierin een element van afstandvermindering. Doch zodra men zich een situatie zou denken, waarbij de „burgers zelf” weer de plaats van hun afgevaardigden zouden hebben ingenomen, dringt zich de fysieke onhanteerbaarheid van dit recept vanzelf op. De volksvergadering zou zijn een onafzienbare zee van deinende hoofden en gonzende meningen. Geen stem zou meer in die veelheid zijn te vernemen, geen overleg te voeren, geen besluiten te treffen. In dit hoogtepunt van direktheid zijn de vereenzaming en de vervreemding volmaakt. Elke poging om hierin menselijke verbetering aan te brengen herstelt de indirektheid, of dit nu tot stand komt doordat de burger plaats neemt bij een terminal van een grote komputer en daarmee is aangesloten op het politiek gebeuren of dat hij zich met anderen samen een woordvoerder aanwijst, in beide gevallen gaan indirektheid en deelneming samen. Ambachtelijke vertegenwoordiging via afgevaardigden of geautomatiseerd-industriële via de massamedia of de

komputer : zij beide herstellen een stuk betrokkenheid, dat in de meest direkte vorm op beangstigende wijze onmogelijk is geworden.

De keuze tussen directe en indirecte democratie is daarmee evenwel in een ander licht komen te staan. Zij is ten nauwste verbonden met de klemmende vraag van tegenwoordigheid en vertegenwoordiging, van presentatie en representatie. Wie daarbij het ideaal van de directe democratie de grootst mogelijke kansen zou willen geven, zou daarbij niet beter kunnen doen dan zich kritisch bezig te houden met die situatie, waartegen dit ideaal zich afzet: de representatie. Het is te verwachten, dat de analyse van dit verschijnsel ook licht kan werpen op het gewenste alternatief en dat een eventueel bewijs van de vermijdbaarheid van representatie het sterkst denkbare pleidooi voor het ideaal zou vormen.

2. Democratie is een staatsvorm, waarbij alle als burgers aangeduide enkelingen in enigerlei vorm deel hebben aan alle besluitvorming van staatswege en daarmee tevens aan de integrale macht. De wijze van deelneming kan variëren terwijl ook het aantal enkelingen dat als burgers wordt aangeduid kan variëren, evenals de omvang van hun deelneming. Die vormen van democratie, waarbij niet alle burgers op dezelfde wijze participeren aan de besluitvorming doch sommigen op meer en anderen op minder intensieve wijze deelnemen, duidt men in de regel aan als representatieve democratie. Representatie is daarmee niet een kenmerk van democratie, doch een van de mogelijke verbijzonderingen.

Representatie kan derhalve mede worden gezien in verband met het deelhebben aan het besluitvormingsproces en dus aan de macht.

Van Doorn heeft in zijn overzicht over begrip en problematiek van de macht aandacht besteed aan tweeërlei verdelingen naar soorten macht. De eerste is het belangrijke door Theodor Geiger ontwikkelde onderscheid tussen *interkursieve* en *integrale* macht, onafhankelijk hiervan enkele jaren later ook door Talcott Parsons met andere termen ontleed. Het tweede is het onderscheid tussen *oorspronkelijke* en *afgeleide* macht. Van Doorn onderkent hierbij twee vormen van afgeleide macht, nl. die waarbij de macht van velen aan enkelen is overgedragen (representatie) en die waarbij de macht van de enkeling met anderen wordt gedeeld (delegatie). Hij wijst erop, dat beide vormen in de moderne samenleving sterker zijn geworden en dat zij elkaars effect voortdurend beïnvloeden. Het is de eerste vorm, de macht door representatie, die ons in het onderstaande in het bijzonder zal bezighouden.

3. Representatie is een veelal argeloos gehanteerde term. We spreken in het dagelijks leven over een representatief vóórkomen, representatiekosten, in het onderzoek over een representatieve steekproef. Verschillende betekenissen dienen zich daarbij aan: die van het iets door iets anders tegenwoordig doen zijn, iets doen weerspiegelen of aanduiden, en iets ten toon spreiden, er een vertoning van geven. In elk van deze betekenissen komt het element „tegenwoordig” voor in de zin van *hic et nunc*. De eisen die aan die tegenwoordigheid worden gesteld, kunnen evenwel variëren. Zij kunnen liggen tussen het zo nauwkeurig mogelijk *weergeven* en het zo goed of zo mooi mogelijk *vervangen*.

Representatie sluit niet uit, dat het representerende fraaier of beter is dan het gerepresenteerde. Tegenwoordigheid krijgt veelal een extra aksent. Tegenwoordigheid van dingen, het *hic et nunc*, is een situationeel gegeven, een konditie van bestaan, waaraan door mensen betekenis wordt gehecht. In die zin heeft het vooral in de antropologische literatuur aandacht gekregen. Tegenwoordigheid is bovendien een antropocentrisch of groepscentrisch gegeven, gebonden aan een persoonlijk of sociaal coördinatenstelsel. Wat mensen zoal tegenwoordig willen doen zijn, is in hoge mate afhankelijk van hun waardenpatroon, hun belangen of doelstellingen, niet zonder meer een fysieke gegevenheid.

Aangezien tegenwoordigheid naar menselijke maat gemeten wordt, is zijn begrenzing niet nauwkeurig aan te geven. Waar hier en nu ophouden is mede een kwestie van bewustzijn. („Ich habe es nicht gesehen, aber es war da.”), van waarnemingsvermogen en selektieve perceptie, van hulpmiddelen bij het naderbij halen van dingen, van eisen die mensen aan de tegenwoordigheid van dingen kunnen stellen. In de vrije natuur vervluchtigt alles wat voor een enkeling daarin nog tegenwoordig is; is er sprake van uitdijing der beleving. Van medemensen kan worden verlangd, dat zij niet alleen aanwezig zijn, doch er ook „echt bij”, d.w.z. met hun aandacht op eenzelfde zaak gericht. Tegenwoordigheid en nabijheid kunnen emotionele ladingen hebben, in die zin bijv. dat een zekere warmte op de enkeling afstraalt. In de verbinding „de tegenwoordige tijd” echter verwijdt tegenwoordigheid zich tot alles wat van mens tot mens de wereld door hier en nu is.

Het antropocentrische van de tegenwoordigheid heeft nog een andere belangrijke implicatie. Ze is nl. een konditie waaraan slechts heel weinig kan voldoen, een element van schaarste. Van alles wat in de wereld der mensen bestaat kan maar een uitermate klein gedeelte voor mij tegenwoordig zijn. Voor zover tegenwoordigheid bij mij enige betekenis toekomt, kan zich daarin van alles verdringen. In verband met sommige mensen is tegen-

woordigheid een veel geladener concept dan in verband met anderen; men denke aan het langs de route staan waar een staatshoofd zal passeren, en de betekenis van één opgevangen blik of gebaar van iemand zie verder wel onbereikbaar zal blijven. Er is, in verband met bv. de sociale betekenis die aan mensen wordt toegeschreven, onderscheid te maken tussen wat bij hen tegenwoordig is van hen uit gezien, en wat door anderen aan de tegenwoordigheid bij hen wordt aangedragen of opgedrongen. De door menigten omstuwde politieke leider en de eenzame bejaarde zijn varianten van deze dubbele tegenwoordigheid.

De beperkte mogelijkheid, dat dingen tegenwoordig zijn, is evenwel door representatie aanzienlijk te vergroten. Weinig is tegenwoordig, veel daarentegen vertegenwoordigd. Portret en foto overbruggen heden en verleden, hier en ginds. De herinnering aan dierbare gestorvenen kan dagelijks tegenwoordig zijn hun bestaan vertegenwoordigen, zoals dat het geval is met lang geleden geplukte en gedroogde bloemen, vergeelde brieven of andere stoffelijke blijken van ooit geweest zijn, hier en nu. In het eigentijdse is eenzelfde expansie van tegenwoordigheid aan te wijzen. Krant, radio en televisie brengen dagelijkse signalen van verre nabij, en doen telkens weer ver en nabij ineenvloeien. Tal van dingen die wij waarnemen, belichamen behalve hun eigen bestaan ook nog zoveel meer. De zon vandaag representeert voor mij zomer of vakantie; de auto's in mijn straat, de gigantische wereld van het stadsverkeer, de haast, de techniek, de vooruitgang. Zozeer zijn tegenwoordig en vertegenwoordigd door elkaar geweven, dat ik mij nauwelijks realiseer, dat verreweg het meeste niet rechtstreeks aanwezig is, niet aanwezig kan zijn.

De uitbreiding van het tegenwoordige door vertegenwoordiging brengt nog iets anders te weeg. Ze biedt toegang tot dingen, die ik mij alleen maar indirect, in vertegenwoordiging, kan voorstellen. Het wettig gezag of het Openbaar Ministerie zijn slechts bestaanbaar bij de gratie van vertegenwoordiging: de verkeersagent, de officier van justitie, de vorst, dragen symbolen van wat in directe zin nooit tegenwoordig kan zijn. De overbrugging van indirectheid door vertegenwoordiging gaat zelfs heel ver. Tal van sociale verschijnselen „bestaan” in deze zin slechts in afvaardiging: solidariteit, gemeenschap, volk, samenleving, orde, organisatie, sociale verandering, en zoveel meer nimmer ergens direct tegenwoordig.

Nemen wij in ons dagelijks doen en laten tal van zaken in ons op als tegenwoordig, ook al zijn ze slechts gerepresenteerd, evenzo staan wij daar in de regel grotendeels passief en onkritisch tegenover. Wij stellen doorgaans geen vragen omtrent het werkelijk bestaan van wat zich aan onze zintuigen

voordoet. Evenmin trekken wij in de regel het hoe en waarom van de representatie in twijfel; wij accepteren zonder meer, wat zich als zodanig aandient. Onze wereld is overwegend een wereld prima facie. Daar is ook heel weinig aan te doen, want in de meeste gevallen is controle daarop onmogelijk. Er is hier, behalve van onmogelijkheid, ook sprake van een individuele leef-economie: wij doen het met op het eerste gezicht aanvaarde representaties omdat dit ons de gelegenheid biedt, onze beperkte tijd en energie optimaal te benutten. Evenzo hanteren wij zelf representaties om onze eigen aanwezigheid uit te sparen. We sturen een brief, een telegram, een bloemetje, dan hoeven we er zelf niet heen en we zijn er toch bij. Wat wij zien heeft in zich dientengevolge een belangrijk echtheids-krediet. De agent die wij zien langslopen, is echt een agent. Wat in de krant staat, is echt gebeurd. Mensen die zich aardig voordoen, zijn echt aardig. Enzovoort.

De representatie door dingen vindt zijn verlengstuk in de representatie door symbolen. De belangrijkste orde van symbolen is de taal. Zoals de taal een verbinding tussen bewustzijn en buitenwereld vormt, zo kunnen wij door de taal dingen oproepen, aanwezig of niet. In deze zin is voor ons vrijwel al het bestaande slechts indirect tegenwoordig, slechts gerepresenteerd. Ook directe gewaarwordingen krijgen voor ons bewustzijn pas hun aanwezigheid voor zover wij deze in woorden hebben gevat.

4. Niet alleen symbolen en dingen representeren; ook mensen kunnen dit. Men zou hier van een bijzondere categorie van representaties kunnen spreken. Ook dit gaat heel ver. In zekere zin hebben mensen altijd, naast hun eigenheid, ook enige representatieve lading voor elkaar: zij belichamen de jeugd of de ouderdom, de vrijheid of het gezag, boven of beneden, links of rechts. In het kort: ze zijn voor elkaar signalen van wat er nog meer op de wereld is. Hun vermogen tot aan- en afwezigheid, hun verschijnen in het beeld en hun verdwijnen daaruit verlevendigen dit besef van de rest van de wereld. Mensen worden door andere mensen mede gezien als representanten van een groep, een ideologie, een systeem, een gebeurtenis, een regiem. Zelfs doen er zich situaties voor, waarbij de representatie de eigen tegenwoordigheid in de weg zit. De afgevaardigde dient eigen meningen, belangen etc. zoveel mogelijk te onderdrukken ten einde zijn geloofwaardigheid te behouden. De eigenheid van de toneelspeler is evenzeer hinderlijk voor de representatie van de ander die hij speelt als het bevorderlijk kan zijn voor de echtheid van zijn spel.

In dit verband is de omschrijving van belang die De Grazia van representatie heeft gegeven: „ . . . a relation between two persons, the representative

and the represented or constituent, with the representative holding the authority to perform various actions that incorporate the agreement of the represented." In deze omschrijving is representatie in veel sterkere mate dan hier tot dusverre is gedaan als relatie opgevat, en minder, zoals in onze beschrijving, als toegekend attribuut. Representatie kent daarmee dezelfde tweeslachtigheid die door vele schrijvers is onderkend aan macht en prestige.

Representatie door mensen duidt op verschillende zaken. Wij zouden hier een viertal aspecten willen onderscheiden, nl. het symbool-, het verwachtings-, het vervangings- en het legitimeringsaspect. Van *symbool* kan worden gesproken in zoverre als de representant er niet voor zichzelf staat doch voor iets of iemand anders wiens tegenwoordigheid in zijn persoon symbolisch is geëffektueerd. In aansluiting aan het boven gestelde kan worden gezegd, dat mensen in een zelfde representatie-relatie meerdere symboolladingen kunnen hebben. Van *verwachting* kan worden gesproken in zoverre als aan mensen op grond van wat of wie ze vertegenwoordigen bepaalde verwachtingen worden gehecht. Wat in het algemeen van enige sociale positie kan worden gezegd, geldt op overeenkomstige wijze voor de speciale positie van representant. Ook hier geldt, dat zulke verwachtingen verder of minder verstrekkend kunnen zijn, kunnen variëren naar omvang en precisie. Van *vervanging* is te spreken in zoverre als de representant als even werkelijk, met evenveel gezag en effect bekleed wordt gezien als degene of degenen, namens wie hij optreedt. Van *legitimering* tenslotte zouden wij willen spreken in zoverre als het geloof in het echt zó bestaan van de gerepresenteerden zonder meer aan de representant wordt gehecht. Het is zelfs om te keren in die zin, dat in de aanwezigheid van de representant ook het echt zo bestaan der gerepresenteerden als bewezen wordt beschouwd. De *direkte-aanwezige* dient als bewijsstuk voor de *afwezige*, zijn bestaan en hoedanigheden. Hierbij speelt ongetwijfeld ook een rol, dat de ander veelal mede wordt gezien in het licht van groepsbeelden en kollektieve (voor)oordelen. Aanwezigen en afwezigen worden gelijkelijk geplaatst in een kollektief patroon van toegedachte eigenschappen en gedragingen.

5. Het voorgaande, dat zeer algemeen was gesteld, kan ook van toepassing worden geacht op het meer beperkte gebied van de representatie van bevoegdheden, in het bijzonder van machtsposities: het terrein derhalve van de politieke representatie. Hier nu maken zich zekere restrikties los, in die zin dat niet zonder meer van een vanzelfsprekende koppeling van het vertegenwoordigde en het vertegenwoordigende kan worden gesproken. In feite gaat het hier om tweeërlei marges en om de strijd daarover: de marges van de

afbakening van het representatie-bereik en de marges van de vrijheidsgraden van de representant. De strijd hierom vormt tevens een kernstuk van de discussie over direkte vs. indirecte democratie. Deze strijd laat zich aan elk van de vier boven onderscheiden aspecten nader beschrijven.

Ten aanzien van het *symbool*-aspect kan men waarnemen, dat de representatie onder de druk van twijfels en tegenstrijdigheden staat. Aan de ene kant is er aarzeling in de mate, waarin wij de representant ervaren als ons in al onze denkbeelden, wensen en motieven belichamend. Naarmate het bewustzijn omtrent onze beweegredenen toeneemt, wij meer zaken in openbare beraadslaging betrokken willen zien en bij onszelf een stuk publieke mondigheid aanwezig weten, ervaren wij die symbolische tegenwoordigheid steeds meer als een knellende ontoereikendheid. Er is als het ware teveel dat overgebracht zou moeten worden, er is een symbool-overbelasting. Zij die mij vertegenwoordigen spreken wel èn niet mijn taal, ze denken wel èn niet mijn gedachten. Tegelijk is er met de toeneming van het taakgebied der representanten een voortdurend zich verwijden van de symbool-functie die zij vervullen. Zij staan voor zoveel, zowel generaal als specifiek. Wie dit veld zou willen opmeten, zou vermoedelijk verre belanden voorbij het terrein waarop zich vandaag de dag de discussie afspeelt over zaken als de partijstructuur en de partijvernieuwing. Wat betreft het *verwachtings*-aspect uit zich de gesignaleerde tweeslachtigheid in verscherpte vorm. Aan de ene kant heeft elke vertegenwoordiger steeds de neiging te majoreren. Belast met een algemeen mandaat — en in hoeveel richtingen kan men met de diverse partijprogramma's niet uit de voeten! — en zich verplicht voelend de opgedragen verantwoordelijkheid zo volledig mogelijk waar te maken, is elke afgevaardigde voortdurend op weg naar een zo ruim mogelijke taakinterpretatie. Daarbij acht hij zich tevens gedrongen, ten dienste van deze taakvervulling een ruime strategische armslag aan te houden, dus een relatief grote vrijheidsmarge, waarbinnen hij zich dan weer afwerend en ontwijkend opstelt tegenover al te specifieke verwachtingen van het kiezersvolk. Het majoreren dient derhalve een tweeledig doel: dienst aan de algemene representatie van kiezers èn ontkomen aan al te specifiek gestelde verwachtingen. Opgaan in de vertegenwoordiging van deze laatste immers zou de afgevaardigde doen ten onder gaan aan de tegenstrijdigheden en tegenstellingen der diverse geverbaliseerde verwachtingen. Dit ontwijken is eens te meer uitvoerbaar omdat geen representant nauwkeurig weet namens wie hij optreedt en wiens zienswijzen hij zou hebben door te geven. Hij moet èn kan zijn tactisch spel spelen zowel met zijn mede-afgevaardigden als met zijn onderstelde achterban.

Aan de andere kant wil, in de wisselvalligheid van toestanden en gebeurtenissen in de samenleving, de gerepresenteerde steeds weer — en met groeiende mondigheid des te sterker — zekerheid hebben over wat er in zijn naam gebeurt, gezegd, gedaan wordt. Van geval tot geval wil hij de ogenschijnlijk autonoom opererende representanten vastspijkeren op wat hij op dat moment vindt dat zij (of althans één hunner) namens hem zouden moeten doen of verhinderen. In de mate waarin gerichte betrokkenheid groeit, schrompelt het generaal mandaat ineen tot een opeenvolging van specifieke opdrachten: tegen de huurverhoging, vóór verkorting van de diensttijd, tegen prijsverhoging, vóór een ruime legalisering van de abortus; en zo door tot in de uiteinden van de kakofonie die onze gezamenlijke meningen van de dag vormen en die misschien het heil, misschien de ondergang van onze samenleving in zich sluiten.

Ten aanzien van het *vervangings*-aspect lijkt eveneens een tweezijdige beknelling aanwezig. We zeiden het reeds: de mens belichaamt behalve zichzelf (of een zelf) steeds ook zoveel meer: hij is niet en wel representant. De politieke afgevaardigde is dat uiteraard ook en hij is bovendien in één of enkele van die bestaanswijzen institutioneel geëxpliciteerd. Het is niet ondenkbaar evenwel, dat hij zich, evenals de meeste andere mensen, nauwelijks een precieze voorstelling kan vormen omtrent de ladingen die hij meevoert: ook dat is een kenmerk van de algemene rol die de medemens met zich meedraagt, afgevaardigde of niet. Dit doet onvermijdelijk steeds weer de vraag rijzen waar de eigenheid van de enkeling in de representant eindigt, en welke verwachtingen er bestaan omtrent waar zij behoort te eindigen. Onvermijdelijk is, dat onze volksvertegenwoordiging ook is een overzienbare (want gestructureerde) groep van enkelingen, elk met onmiskenbare eigenaardigheden, van uiterlijk, beweging, stemgeluid of woordgebruik, van denkbeelden en belangen. Wat hiervan is duldbaar in de representant, en wat zou eigenlijk geëlimineerd moeten worden? In andere termen: wat zijn de toelaatbare marges van het privébestaan en wat is publiek domein? Wat is vervreemdbaar en wat niet? Fungeert het eigenlijke als hindernis of juist als herkenningspunt voor de vertegenwoordiging? En geldt dit voor ieder in dezelfde mate of zijn de marges aan eigenheid per individu verschillend?

Ten slotte het *legitimerings*aspect. Wellicht is de spanning hier het grootst, omdat zich juist hier de sterkste twijfels melden. Juist de geringe precisie en de grote reikwijdte van het mandaat doen telkens weer vraagtekens plaatsen bij de legitimiteit van de representatie. Het is hier dat de burger, deels uit eigen aandrang deels door anderen aangemoedigd, telkens

weer de afgevaardigde als het ware opzij duwt, zijn mandaat inperkt, een gebied van zeggenschap daarvan uitsluit en eigen aanspraken doet gelden. En dit terwijl tegelijkertijd de algemene politieke representatie blijft bestaan, het aandeel van de politikus niet bestreden, eigenlijk ook in de terugdringing toch nog weer ook een bevestiging ondergaat. Er is sprake van een flakkerende legitimiteit. Uiteraard doet de burger, die zeggenschap en een eigen aandeel eist, zijn eigen rol van gerepresenteerde en daarmee zichzelf eveneens een hoeveelheid onzekerheden aan: hij waagt zich op een gebied dat hij anderen had opgedragen en treedt daarmee uit de veiligheid van eigen rol. Zou de zo ruime mate van boosheid en verontrusting, die in de inspraak telkens weer wordt geventileerd, iets te maken kunnen hebben met deze onzekerheid omtrent de nieuwe rol? Het leidt in ieder geval af, geeft wat vastigheid en lucht op.

6. De weg terug naar de direkte democratie lijkt hiermee betreden. Drie vragen begeleiden dit gebeuren. De eerste is, of hierbij de representatie eveneens wordt teruggedraaid of zelfs opgeheven. De tweede is, hoever deze beweging in een samenleving als de onze zal gaan. De derde vraag, de meest omvattende en ook de meest naar ons toegekeerde, is de vraag, welke factoren als verklaring voor dit gebeuren kunnen worden gegeven. Deze laatste vraag zal hier op dit moment nog op antwoord moeten wachten, al zijn reeds wel een aantal indicaties beschikbaar. De tweede vraag zal voorshands overwegend het terrein van futurologen blijven, en dat is niet het onze. Slechts op de eerste vraag kan nu worden ingegaan. Het antwoord kan niet anders dan negatief zijn. Elk publiek optreden van enkelingen doet hun eigenheid a.h.w. hun private zelf, enigermate terugwijken en belaadt hen met representatie. Zij treden op mede namens anderen zoals zij, straatgenoten, sportliefhebbers, weduwen, ziekenfondspatiënten, academici, stakende bouwvakkers, overkomplete mijnwerkers. Velen zijn als zij, doch in elke publieke overleg- of besluitvormingssituatie is er slechts één tegelijk en enkelen in totaal aan het woord. Onvermijdelijk trekken zij representatie aan zich, zonder het te willen en zelfs tegen hun wil. Hun directe aanwezigheid is bedrieglijk. In tegenstelling echter tot de representanten in de officiële organen is in deze gevallen van een gereguleerde representatie geen sprake. De herkomst van de sociale ladingen is zelfs geenszins altijd duidelijk: wie zijn de betrokkenen in elk van de publieke konstellaties in kwestie? Er is geen enkele garantie dat bij stemming of referendum alle betrokkenen meedoen, evenals er geen kans bestaat dat het uiteindelijk genomen besluit meer tevreden zal opleveren dan bij andere

wijzen van besluitvorming het geval is. Slechts is duidelijk, dat de integratie van symbolische ladingen langs lijnen van politieke afvaardiging hier ontbreekt. Het politieke spektrum is gebroken, de indirektheid is gebleven, het veld vrijer dan ooit voor sprekers en meners de democratie slechts een illusie rijker. Het zoeken zal moeten doorgaan.

Literatuur

- De overvloedige literatuur over representatie is voornamelijk politicologisch en staatsrechtelijk van aard. Zeer belangrijk in de moderne discussie is de studie van Hanna F. Pitkin, *The concept of representation* (Berkely, Calif, 1967/1972), waarmee het voorgaande verwant is. Van de recente literatuur noem ik verder: A. H. Birch, *Representation* (London, 1971). Verdere literatuur, van direct belang in verband met mijn onderwerp, en in de tekst genoemd: J. A. A. van Doorn, Sociologische begrippen en problemen rond het verschijnsel macht, *Sociologisch Jaarboek*, XI, 1957.
- Th. Geiger, *Vorstudien zu einer Soziologie des Rechts* (1947). Neuwied, 1964.
- E. Goffman, *The presentation of self in everyday life*. New York, 1959.
- A. de Grazia, art. Representations. *Int. Encyclopedia of the Social Sciences*. New York, 1968, 13, p. 461 rv.
- H. M. Jolles, *Sociologie van de participatie*. Alphen a/d Rijn, 1972.
- T. Parsons, *The social system*. Glencoe, 1952.
- J. A. Ponsioen, *Symboliek in de samenleving*. Utrecht, 1952.